

Jed W. Atkins

Roman Political Thought

Cambridge: Cambridge University Press 2018 (Series Key Themes in Ancient History), 240 p. met index, ISBN 978-1-107-10700-7 (Hardback), ISBN 978-1-107-51455-3 (Paperback)

J. GILTAIJ*

Het Romeinse denken over staat, constitutie en politiek heeft nog altijd een bijna mythische bijklank, ook voor de moderne beoefenaar van het constitutionele recht. Voor een deel heeft dit te maken met de mate waarin moderne politiek-staatsrechtelijke concepten, ideeën en discussies hun wortels hebben in dit gedachtegoed uit de Oudheid in een algemene zin. Dit komt doordat latere staatsdenkers vaak bouwen op of terugverwijzen naar de Griekse en Romeinse bronnen. Neem bijvoorbeeld het beroemde hoofdstuk over de Engelse staatsinrichting uit *Over de geest van de wetten* (1748) van de Franse filosoof Montesquieu (1689-1755): hierin wordt de invloedrijke theorie van een scheiding tussen wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht beschreven, niet alleen geïllustreerd met betrekking tot het Engelse staatsrecht, maar ook met legio voorbeelden ontleend aan de Oudheid.¹ Het hoofdstuk laat goed de dubbele verhouding van latere denkers tot het politieke gedachtegoed uit de Oudheid zien. In het hoofdstuk gebruikt Montesquieu de Oudheid met name als tegenvoorbeeld, als historische instantie van staatsvormen waarin juist geen scheiding van machten aanwezig was.² We kunnen dus de vraag stellen wat, gezien de fundamentele verschillen tussen de constitutionele opbouw van een moderne staat en die van een willekeurige oud-Griekse of oud-Romeinse bestuursseenheid, de concrete waarde is van het lezen van een boek over politiek denken in de Oudheid voor een moderne beoefenaar van het constitutionele recht in Nederland.

Met deze vraagstelling is al meteen het eerste obstakel gegeven: noch de Grieken, noch de Romeinen kenden werkelijk een 'staat' in de moderne zin van het woord. Dit volgt uit een zeker aantal praktische moeilijkheden, zoals bijvoorbeeld het eerder aangeduide gebrek aan een scheiding van machten, maar is algemeen gesproken te relateren aan een fundamenteel andere verhouding tussen de publieke en private sfeer. Hierin zijn wel interessante grotere ontwikkelingen waar te nemen. In het kader van een kort overzicht, een *short history*, van de Griekse en Romeinse

boeken

* Jacob Giltaij is universitair docent Algemene rechtsleer aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam en universitair onderzoeker aan het Centre of Excellence in Law, Identity and the European Narratives (eurostorie.org) van de Finse Academie der Wetenschappen.

¹ Boek II, hoofdstuk 6: Montesquieu 2006, p. 219-231.
² Bijvoorbeeld Montesquieu 2006, p. 223: 'De meeste republieken uit de Oudheid maakten zich schuldig aan een ernstige fout: het volk mocht er uitvoeringsbesluiten nemen, terwijl een volk als geheel daar volstrekt niet toe in staat is.' Wel presenteert hij in hetzelfde hoofdstuk

een uitgebreide schets van de verdeling van machten in de Romeinse republiek:

Montesquieu 2006, p. 238-250.

3 Aristoteles 2011, p. 66-67 = 2,2 1261 a 10-1261 b 15.

4 Atkins 2013, p. 61-64.

5 3,13-14: Nicgorski 2013, p. 43: hoewel Cicero waarschijnlijk geen complete versie van de *Politica* gekend heeft.

6 *Over de staat* 4,6; Voor Cluentius 117.

7 In boek 2 en 3: Atkins 2013, p. 208-213; Straumann 2016, p. 44-46.

8 P. 5, p. 13-24. Schrijvend over de Romeinse staatsinrichting met name in hoofdstuk 6:

Polybius 2007, p. 515-579.

9 P. 5. De nadruk in de keizertijd ligt echter op de 1^e eeuw na Christus, met wel enkele besprekingen van Aelius Aristides, Dio Chrysostomos en Cassius Dio.

10 Blijkens de index is er slechts een enkele verwijzing: p. 141.

11 P. 112-135.

12 P. 181-184.

13 1) The Roman constitution in theory and in practice; 2) Liberty and related concepts; 3) Citizenship and civic virtue; 4) Political passions and civic corruption; 5) Rhetoric, deliberation and judgment; 6) Civil religion; 7) Imperialism, just war theory, and cosmopolitanism.

14 P. 193: 'On one hand, we can recognize familiar concepts and concerns. This is understandable, not least because of Rome's contribution to the history of the Western world (...). On the other hand, we find many of these same concepts and concerns to contain foreign elements. This too is understandable, for to study Roman political thought is to investigate a way of thinking that is not our own.'

15 P. 194: 'These twin realities make the Romans particularly worth our study (...); the fact that Roman thought articulates them differently guarantees that in considering the Romans we will not be entering an echo chamber in which our own assessment of these ideas and the problems

staatsvormen in de Oudheid verschilt deze verhouding van de moderne scheiding ongeveer als volgt. Voor wat betreft de Griekse Oudheid hebben we veruit de meeste informatie over de Atheense stadstaat, beroemd als een vroege manifestatie van een democratie. De Atheense democratie was zowel meer beperkt als meer omvattend: in principe kon iedereen elke functie uitvoeren, of deze nu van bestuurlijke, uitvoerende of rechtssprekende aard was, mits men een Atheense mannelijke burger van een zekere leeftijd en sociale status was. De Romeinse republiek (500 voor Christus- 27 voor Christus) had een vrij gelijksoortige structuur, hoewel er cruciale verschillen waren met name in de manier waarop ambtsbevoegdheden werden gedefinieerd en verkiezingen georganiseerd. Pas met het Romeinse keizerrijk (27 voor Christus – 476 na Christus) ontstaat er iets als een professionele overheidsbureaucratie in eerste instantie opgebouwd rondom de persoon (niet het ambt) van de keizer. Het principiële gebrek aan scheiding tussen staat en individu, of beter ambt en individu, heeft grote gevolgen voor de opvattingen over bestuur en recht in de Oudheid: een scheiding van machten bijvoorbeeld is niet alleen niet aanwezig, maar structureel onmogelijk aangezien die machten algemeen gesproken in een enkele persoon aanwezig zijn. Daarbij is het niet duidelijk of zelfs juridisch bepaald wanneer deze persoon als ambt handelt of als private partij.

Als in het hiernavolgende van een 'staat' in de Oudheid gesproken wordt, is dit dus als een anachronisme, iets wat er in die tijd niet als zodanig was afgezet tegen een meer moderne definitie. Tegen deze achtergrond van een fundamenteel onderscheiden manier van staatsbouw moeten dus ook de vijf belangrijkste werken over het politieke denken in de Oudheid gelezen worden: *De staat* en *Over de wetten* van Plato (c. 427 voor Christus – 347 voor Christus), de *Politica* van Aristoteles (384 voor Christus – 322 voor Christus), en het tweeluik *Over de staat/Over de wetten* van Marcus Tullius Cicero (106 voor Christus – 43 voor Christus). De vijf werken op zich zijn opvallend omdat ze op elkaar voortbouwen: in het tweede hoofdstuk presenteert Aristoteles bijvoorbeeld een uitgebreide kritiek op Plato,³ waar Cicero op zijn beurt veelvuldig refereert aan zowel Plato⁴ als Aristoteles.⁵ Bovendien is van belang dat veel van onze informatie over de praktische opbouw van de Griekse en Romeinse staten ontleend is aan deze theoretische werken. Dit heeft soms geleid tot problemen, bijvoorbeeld in het bepalen van de bevoegdheden van Romeinse republikeinse ambtsdragers: om maar iets te noemen, is een censor zoals Cato de Oude een rechter die een min of meer juridische procedure overziet zoals Cicero stelt in *Over de staat*, of gaat het om een willekeurig moreel oordeel volgens diezelfde Cicero in zijn redevoering voor Cluentius?⁶ In het verlengde hiervan is ten slotte van belang op te merken dat, hoewel er

wellicht niet zoiets als een staat was, er zeker wel ‘constituties’ waren. Juist Aristoteles en Cicero maken gewag van dergelijke grondwetten in Athene en Rome respectievelijk, Aristoteles in een apart werk, en Cicero uitgebreid in *Over de wetten*.⁷ Andermaal is het probleem hier of Aristoteles en Cicero een historisch-juridische werkelijkheid weergeven, of een geïdealiseerde versie van de staatsopbouw van hun tijd tentoon spreiden die de werkelijkheid slechts ten dele benadert.

Met deze lange aanloop komen we tot het echte onderwerp van dit stuk: het recent gepubliceerde werk van Jed Atkins over het politieke denken van de Romeinen. In het algemeen gesproken is het werk gestructureerd rondom een traditionele serie van staatsdenkers in de Romeinse Oudheid, beginnend met Polybius,⁸ en vervolgend met Cicero, Livius, Seneca en Tacitus. De tijdsperiode is derhalve gelimiteerd tot de laatste eeuw van de Romeinse republiek en de eerste twee eeuwen van het Romeinse keizerrijk.⁹ Dit is gezien het beschikbare bronnenmateriaal niet ongevoel voor een inleidend werk, hoewel het grotendeels ontbreken van Suetonius in vergelijking tot met name Tacitus en Sallustius opvalt.¹⁰ Wel zijn er uitstapjes naar bijvoorbeeld de rol van de rhetorica¹¹ en het vroeg-Christelijke concept van een gerechtvaardigde oorlog,¹² twee onderwerpen die niet zonder meer in een overzicht van het Romeinse staatsdenken lijken te passen. Het werk is opgedeeld in zeven hoofdstukken, die niet chronologisch, maar thematisch van aard zijn. Bondig gesteld zijn de thema's: de Romeinse ‘constitutie’; vrijheid; burgerschap; politiek en corruptie; rhetoriek; religie; en imperialisme.¹³ Het geheel wordt afgesloten met een conclusie, een nuttig bibliografisch essay waarin een overzicht van de gebruikte en belangrijkste literatuur over het betreffende hoofdstukonderwerp gegeven wordt, een literatuurlijst en een index. Het doel van het werk blijkt goed uit de conclusie. Aan de ene kant herkennen wij in de 21^e eeuw veel van de terminologie en het gedachtegoed van de Romeinen, zoals aangaande vrijheid en burgerschap. Dit heeft natuurlijk te maken met het voortbouwen van latere denkers op de Romeinse teksten. Maar aan de andere kant zijn er ook fundamentele verschillen.¹⁴ De oplossing die de auteur aandraagt is dat het bestuderen van het Romeinse staatsdenken juist door deze mix de moeite waard is: het dwingt ons tot het kritisch beschouwen en preciseren van de concepten in kwestie.¹⁵

De balans tussen het gebruiken van een modern juridisch of politiek concept als uitgangspunt en het correct en kritisch weergeven van het gedachtegoed in de Oudheid op een manier dat het recht doet aan een dergelijke doelstelling is precair. Romeinse politieke theorie ontstaat niet in een vacuüm, maar is het product van een maatschappelijke werkelijkheid en een daaruit resulterende manier van juridisch en politiek denken. Het probleem van anachronistisch redeneren met betrekking tot

surrounding them bounces back to us.’

16 P. 11: het Latijnse woord *constitutio* heeft de juridische betekenis van een stuk keizerlijke wetgeving. Atkins gaat uit van de Amerikaanse Constitution, Bill of Rights en Declaration of Independence, maar geeft wel het interessante probleem van het bestaan van een ongeschreven grondwet in het Verenigd Koninkrijk aan.

17 Refererend aan Straumann 2016.

18 P. 12: ‘(...) modern constitutionalism requires the existence of deeply entrenched rules that govern the institutions through which political power is exercised. These rules are harder to change than common legislation. Such higher-order norms circumscribe institutional power and limit the type of legislation that an assembly may pass. In particular, Roman customs (*mores*) gave special weight to certain political institutions and customary citizens’ rights (*iura*), such as the right to a trial or to possess private property.’

19 P. 11. Ulpianus is een jurist uit de 3^e eeuw na Christus aan het hof van keizer Septimius Severus. Zie Honoré 2002, p. 1-35 voor een biografie.

20 P. 13. Zie ook Atkins 2013, p. 199-208. Het idee is niet zonder problemen: Straumann 2016, p. 44-46.

21 In het eerste boek van zijn leerboek (*Institutiones*), weergegeven in een latere compilatie van juridische teksten genaamd de *Digesten*: D. 1,1,1,2. Ulpianus maakt duidelijk dat hij dit onderscheid in de eerste plaats maakt ten bate van de studie van het recht.

22 Zie echter Straumann 2016, p. 55-57. Wel groeiend in de loop van de keizertijd: Schulz 1946, p. 90, p. 138-140.

23 Het probleem in deze context is dat de verhouding tussen staat en individu, of liever magistraat en individu, met name in werken over strafrechtelijke onderwerpen vanaf de late 2e eeuw na

Christus zijn te vinden, zoals Ulpianus. *Over de plichten van de gouverneur*: Schulz 1946, 242-249.

24 In de inleiding, e.g. p. 6: 'Dogmatic inquiries into the rules of Roman law and historical inquiries into the effect of those rules within the Roman world are seen as complementary.' In de context van de Romeinse constitutie, zie bijvoorbeeld Pina Polo 2016, p. 85-97.

25 Vergelijk Straumann 2016, p. 149.

26 P. 40: '(...) Primary theme of this book (...)'. Sallustius (tezamen met 'the jurists', Cicero en Livius) wordt dan expliciet genoemd in de traditie.

27 De conclusie vangt bijvoorbeeld aan met een bijzonder interessante verwijzing naar een recente uitspraak van het Amerikaanse Supreme Court, waarin Cicero's *Over de plichten* wordt aangehaald: p. 192-193. 28 P. 43-45. Honoré (2002, p. 84-92) beschrijft in het kader van Ulpianus prachtig de relatie tussen verschillende vormen van rechtsbescherming en een theoretische conceptie van de kosmopolis.

29 P. 40-43 verwijst met name naar Buckland 1908, maar simplificeert het beeld van de slaaf in het recht. De secties in Buckland over 'the slave as *res*' tellen 60 pagina's, and 'the slave as man' ongeveer driemaal zoveel, inclusief bijvoorbeeld de positie van de slaaf in het strafrecht, die hier buiten beschouwing blijft.

30 P. 43-44. Een interessante toepassing van het probleem van onteigening in het Romeinse recht in de context van een discussie over voorgangers van het moderne concept van de mensenrechten: De Visscher 1946, p. 53-54.

31 Een vroege juridische loskoppeling wordt gesuggereerd door het bestaan van de categorie van Latini Iuniani (Gaius, *Institutiones* 1,14-17), die mogelijk waren uitgezonderd van de

concepten als 'de staat' en 'de constitutie' is al eerder aangegeven. Waar Cicero een al dan niet geïdealiseerd overzicht geeft in *Over de wetten* was de Romeinse constitutie niet alleen ongeschreven, maar ook niet zonder meer gebaseerd op de uitkomst van een democratisch besluitvormingsproces. Om toch van een constitutie in de moderne zin te kunnen spreken,¹⁶ volgt Atkins de definitie van Benjamin Straumann, redenerend vanuit een huidig concept van een constitutie:¹⁷ een complex van diepgewortelde regels met bindende werking voor instituties die de politieke macht uitoefenen. Het aanpassen van deze regels is lastiger dan het veranderen van normale wetgeving, en de regels beperken en omvatten het wetgevingsproces zelf. Romeinse gewoonten benadrukken de centrale positie van bepaalde instituties en beschermen tot op zekere hoogte rechten van burgers, zoals eigendom en een (eerlijk) proces.¹⁸ Uiteraard bestaat er al een langlopende discussie over het bestaan van een dergelijke constitutie in de academische literatuur, alsmede het mogelijk gronden ervan in gewoonte(recht) in navolging van Ulpianus,¹⁹ of 'de natuur' zoals Cicero doet in *Over de wetten*.²⁰ Maar gezien het gebruik van een op moderne juridische en politieke grondslagen gefundeerde definitie en het aangeven van de pertinente overeenkomsten en verschillen kan Atkins zonder problemen gevolgd worden, en geeft het hoofdstuk over de Romeinse constitutie een mooie inleiding tot het probleem. Sterker nog, met name wanneer het betreffende hoofdstuk van Atkins' boek wordt gelezen tezamen met het werk van Straumann biedt het genoeg aanleiding tot het kritisch beschouwen van modern denken over de constitutie en over de verhouding tussen staat en burger.

Wel zij de lezer gewaarschuwd. Als we op grond van het staatsdenken van bijvoorbeeld Cicero komen tot een studie van het Romeinse staatsrecht in de republiek of de keizertijd, dan vallen vele van de geponeerde theoretische zekerheden weg of worden zij in belangrijke mate achterhaald door de Romeinse juridische werkelijkheid. Om te beginnen kende het oude Rome niet alleen geen geschreven grondwet, maar eigenlijk ook geen apart staatsrecht. Natuurlijk heeft dit te maken met het ontbreken van een scheiding tussen publiek en privaat in het algemeen in de Oudheid. In tegenstelling tot Cicero maakt de eerder genoemde jurist Ulpianus wel een fundamenteel onderscheid tussen publiek- en privaatrecht: het publiekrecht betreft de Romeinse overheidsorganisatie, en dan met name religieuze zaken en magistraten.²¹ Het belang van een dergelijke definitie is dat de Romeinse juristen traditioneel een belangrijke rechtsvormende taak hadden. Dit deden zij echter niet in de eerste plaats in een officiële capaciteit, maar als privé-personen. Hoewel er fragmenten zijn overgeleverd uit enkele werken over onderwerpen die we nu als staatsrechtelijk zouden zien,²² hielden de juristen zich destijds vooral bezig met het

privaatrecht. Rechtsvorming op publiek terrein vond plaats via wetten, senaatsbesluiten en keizerlijke regelgeving. Deze rechtsvorming had een sterk ad hoc-karakter, en was vaak een reactie op een specifiek maatschappelijk of juridisch probleem, in tegenstelling tot de wetten met algemene werking zoals we deze nu kennen.

In zijn werk pleegt Atkins vanuit zijn probleemstelling tweemaal te abstraheren: eenmaal door staatsdenkers als Cicero als uitgangspunt te nemen, en ten tweede door vervolgens dit gedachtegoed in de context van een moderne definitie of manier van denken te plaatsen. Voor een inleidend werk in een Angelsaksische traditie geschreven voor een publiek van politieke theoretici en classici is dit niet zo'n groot probleem, maar voor een beoefenaar van het moderne constitutionele recht leidt het soms tot een vertekend beeld van de Romeinse rechtsorde, of het ontbreken daarvan. Bovendien wordt het juist zo interessant als de praktisch ingestelde en op het privaatrecht georiënteerde Romeinse juristen zich uiten over meer theoretische en staatsrechtelijk relevante kwesties, zoals Ulpianus over de scheiding tussen publiek- en privaatrecht. Op grond van zijn verwijzingen is Atkins niet heel goed bekend met de Europees-continentele traditie van het schrijven over Romeins 'staatsrecht'.²³ Dit valt hem lastig te verwijten, gezien zijn academische achtergrond, uitgangspunt en publiek. Anderzijds voelt het volledig ontbreken van bijvoorbeeld Theodor Mommsen toch als een gemis. Mommsen is immers de auteur die in zijn *Römisches Staatsrecht* precies die verhouding tussen staatsrecht en staatsdenken magistraal beheerst, beschrijft en weergeeft vanuit een strak juridisch perspectief. Nu schrijft Mommsen in het Duits in de late 19^e-eeuw, maar ook een recent Engelstalig werk als het *Oxford handbook of Roman law and society* met daarin verschillende stukken die gecomponeerd zijn met als doel het overbruggen van de kloof tussen de literair-theoretische traditie in de Verenigde Staten en het meer praktisch-juridische Europese perspectief in de context van het Romeinse staatsdenken, ontbreekt in de literatuurlijst van Atkins.²⁴

Het belang van het ontbreken van de juridische context doet zich met name voelen als Atkins juridische onderwerpen aansnijdt, zoals 'rechten' en burgerschap. Bovendien wordt juist in deze context de nadruk op Cicero en daarmee de staatsorde van de late republiek problematisch. De reden hiervoor is aan de ene kant dat deze staatsorde hoogstwaarschijnlijk een fundamentele verandering doormaakt in de eerste eeuw na Christus door de centrale positie van de keizer, en aan de andere kant dat de bronnen voor de republikeinse staatsorde voor een groot deel uit de keizertijd komen. Als een historicus als Livius schrijft over de vroege republiek doet hij dit vanuit het perspectief van de eerste eeuw, mogelijk zelfs met propagandistische doeleinden ten dienste van Augustus. Zeker weten doen

Constitutio Antoniniana van 212 na Christus. Ook is het mogelijk dat de loskoppeling alleen in een praktische zin plaatsvond, vergelijk Pina Polo 2016, p. 95: 'In theory, all citizens had the same right to participate in the decision-making process regardless of their residence. In practice, however, only those actually living in Rome or in very close territories participated in assemblies and exercised the right to vote, as it was unlikely that a citizen living hundreds of miles away would travel to do expressly that.'

²³ Vergelijk Straumann 2016, p. 300-302, waarin hij het republicanisme van Montesquieu relateert aan dat van Bodin (alsmede Hobbes en Cicero), en p. 322-324.

we dit niet, omdat we – afgezien van Cicero en tot op zekere hoogte Polybius – weinig tot geen vergelijkingsmateriaal uit de betreffende periode zelf hebben. Hetzelfde geldt voor de juridische bronnen: de rechtsorde van de late republiek is niet direct aan ons overgeleverd, maar is met pijn en moeite en enorm veel academisch debat gereconstrueerd uit de juridische bronnen die niet alleen gedurende de keizertijd zijn opgesteld, maar ook nog eens uit een nog veel latere compilatie van teksten komen. Het is derhalve de vraag in hoeverre we de republikeinse rechtsorde zien door de bril van het recht in de keizertijd. Bovendien is soms gebleken dat de juridische werkelijkheid niet in overeenstemming is met het staatsdenken van Cicero, al is het maar omdat hij ook schrijft met politieke en praktische doeleinden die van werk tot werk kunnen verschillen. We zagen hierboven al het voorbeeld van het kwalificeren van de taken van de censor. Het aannemen van continuïteiten en discontinuïteiten tussen republiek en keizertijd op grond van de literaire bronnen is historisch gesproken een gevaarlijke bezigheid.²⁵

Redenerend vanuit een concept van republicanisme²⁶ wordt het vooral uit het eerste en tweede hoofdstuk, over constitutie en vrijheid, duidelijk dat Atkins twee figuren aan weerszijden van de Romeinse sociale ladder als ‘tegenmodellen’ ziet: de keizer en de slaaf. Voor wat betreft de literaire bronnen van Cicero tot Tacitus is hier zeker wat voor te zeggen, de keizer als de verpersoonlijking van een autocratisch regime, en de slaaf als het archetype van een rechteloos object, als eigendom. Maar deze presentatie loopt het risico een concept van republicanisme niet alleen als model om het Romeinse politieke denken te begrijpen, maar als een moreel ijkpunt zelfs ten dienste van de interpretatie van het Romeinse recht. In het eerste geval is het bijzonder nuttig om naar de overeenkomsten en verschillen met moderne concepten te kijken, in het tweede geval een verwarring tussen de vragen die centraal staan in de Romeinse literaire traditie en de vragen die we vanuit een modern perspectief aan deze traditie stellen. De literaire traditie vanaf de eerste eeuw na Christus draait om de rol van de keizer als uitkomst van een veel ouder genre aangaande koningschap en tirannie, waar de positie van de slaaf niet of nauwelijks aan bod komt. Als we dit deze traditie verwijten, en vanuit een Ciceroniaans of zelfs modern perspectief de vraag naar rechtsstatelijkheid stellen, zullen we een negatief antwoord krijgen. Dit is – vergeef me de woordgrap – een *petitio principis*. De juridische bronnen vertellen echter een ander verhaal. Er is wel degelijk sprake van wetgeving waarin tot op zekere hoogte de verhouding tussen staat en individu geregeld wordt. Twee grote complexen zijn uitgevaardigd door de dictator Sulla in de eerste eeuw voor Christus en door de keizer Augustus gedurende zijn regeerperiode van 27 voor Christus tot 14 na Christus. Het feit dat we de

inhoud van deze wetgeving tot op zekere hoogte kunnen reconstrueren laat het belang ervan zien; zelfs in periodes van het keizerrijk waarin er van rechtsstatelijkheid hoegenaamd geen sprake meer zou zijn geweest. Maar deze wetten krijgen net als de rechtsvormende taak van de Romeinse juristen zo goed als geen aandacht van Atkins.

De antwoorden die het Romeinse recht geeft op de vragen die Atkins stelt zijn derhalve anders dan de antwoorden vanuit de literaire traditie. Omdat veel van de vragen van Atkins van juridische aard zijn,²⁷ voelt het dus vreemd als op grond van het eerste of tweede niveau van abstractie een negatief antwoord gegeven wordt op een vraag die vanuit het recht vrij simpel positief beantwoord kan worden, of vice versa. We kunnen de Romeinse literaire traditie voorhouden dat het Romeinse recht geen ‘rechten’ kende, al dan niet in de zin van natuurlijke rechten of mensenrechten; maar betekent dit dan dat toegang tot het recht en vormen van rechtsbescherming onder het Romeinse recht alleen waren voorbehouden aan de absolute elite van Romeinse burgers?²⁸ We kunnen wijzen op de desinteresse voor de slaaf in het werk van Cicero of in de Romeinse maatschappij in het algemeen, maar wat zegt dit daadwerkelijk over de rechtsstatelijke positie van de slaaf als we deze vraag vanuit een modern perspectief stellen?²⁹ We kunnen de relatie tussen vrijheid en eigendom in Locke gebruiken om te laten zien dat deze afwezig was in Cicero, maar wat zegt dit over de manier waarop de uitoefening van Romeinse staatsmacht zich tot privé-eigendom verhield in een conceptuele of ideologische zin?³⁰ We kunnen wijzen op een theoretische loskoppeling van ‘politieke’ en ‘juridische’ aspecten van het Romeinse burgerschap in de loop van het vroege keizerrijk, maar er kan toch zeker geen twijfel bestaan over de juridische inhoud en kenbaarheid van een zo basale categorie waar zoveel van afhangt?³¹ Ik stel deze vragen niet omdat ik vind dat Atkins ze had moeten stellen, integendeel, de vragen die gesteld worden zijn uitstekend en waardevol zowel voor politieke theoretici als voor constitutionele juristen. Ik stel de vragen om te laten zien dat Atkins het antwoord laat afhangen van een traditie die niet altijd in overeenstemming redeneert met de juridisch-maatschappelijke werkelijkheid. Het ontbreken van een juridische grondstructuur kan daarom voor een moderne beoefenaar van het constitutionele recht wat onbevredigend werken.

Samenvattend is mijn oordeel dus het volgende: in het kader van de uitgangspunten van het boek zelf werkt het uitstekend. Het boek vindt prachtig de balans tussen moderne vragen en concepten en de politieke context in de Romeinse Oudheid. Door de verschillen en de overeenkomsten in het oog te houden is er inderdaad voldoende ruimte voor een kritische beschouwing ook van moderne discussies. Wel moet de lezer de centrale positie van Cicero op de koop toe nemen, wat niet ongewoon is

vanwege de centrale positie van het werk van Cicero in de overlevering in het algemeen. Dit brengt echter wel mee dat er conceptueel een grote nadruk ligt op republicanisme en de daaraan inherente ideologie. Met name gelezen in samenhang met het genoemde boek van Straumann bestaat dan het gevaar dat we het Romeinse staatsdenken beschouwen door de bril van bijvoorbeeld Montesquieu, een gevaar waar Straumann overigens voor waakt.³² Als we rechtsstatelijkheid ‘meten’ door het bestaan van een scheiding tussen wetgevende en uitvoerende macht scoort het oude Rome noch in de republiek, noch in de keizertijd heel hoog. Maar dit gaat voorbij aan andere ‘*checks and balances*’ zoals het principe van collegialiteit tenminste in de republiek, en allerlei manieren van het vervolgen van ambtsdragers voor wangedrag tot ver in de keizertijd. De mate waarin de keizer zelf aan wetten of regels gebonden was blijft ook nu nog onderwerp van discussie, juist in het kader niet alleen van wettelijke beperkingen van de macht, maar ook van die gebaseerd op gewoonte. Ten slotte zij erop gewezen dat zelfs in het kader van meer juridische vragen en antwoorden deze van Angelsaksische aard zijn: dit alles maakt het werk van Atkins voor een moderne beoefenaar van het Nederlandse constitutionele recht niet minder interessant, maar wel minder relevant dan het zou kunnen zijn geweest.

Literatuur

Aristoteles 2011

Aristoteles, *Politica* (vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Jan Maarten Bremer en Ton Kessels), Groningen: Historische Uitgeverij 2011

Atkins 2013

Jed Atkins, *Cicero on politics and the limits of reason. The Republic and Laws*, Cambridge: Cambridge University Press 2013

Buckland 1908

William Buckland, *The Roman law of slavery*, Cambridge: Cambridge University Press 1908

Honoré 2002

Tony Honoré, *Ulpian. Pioneer of human rights*, Oxford: Oxford University Press 2002

Montesquieu 2006

Montesquieu, *Over de geest van de wetten* (vertaling Jeanne Holierhoek), Amsterdam: Boom 2006

Nicgorski 2013

Walter Nicgorski, 'Cicero on Aristotle and Aristotelians', Magyar Filozófiai Szemle 57-4 (2013)

Pina Polo 2016

Francisco Pina Polo, SPQR: Institutions and popular participation in the Roman Republic, in: Paul du Plessis, Clifford Ando, Kaius Tuori (red.), The Oxford handbook of Roman law and society, Oxford: Oxford University Press 2016, p. 85-97

Polybius 2007

Polybius, Wereldgeschiedenis 264-145 v. Chr. I (vertaald door Wolther Kassies), Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep 2007

Schulz 1946

Fritz Schulz, History of Roman legal science, Oxford: Oxford University Press 1946

Straumann 2016

Benjamin Straumann, Crisis and constitutionalism. Roman political thought from the fall of the Republic to the age of revolution, Oxford: Oxford University Press 2016

De Visscher 1946

Charles de Visscher, 'Human rights in Roman law countries', The Annals of the American Academy of Political and Social Science 243 (1946), p. 53-59

Artikel

- 4 Regulering van microtargeting volgens de Staatscommissie parlementair stelsel: een verkenning | *L.S.A. Trapman*
- 20 Waterschapsverkiezingen nieuwe stijl: een succesverhaal? | *H.J.M. Havekes en I.D.M. Elfferich-Rodenburg*
- 42 Dirk Donker Curtius en de intellectuele voorgeschiedenis van het toetsingsverbod | *S.P. van Oort*

Wetgeving

- 60 Over het wetsvoorstel ‘Bestuurlijk verbod ondermijnende organisaties’: het verbieden van Outlaw Motorcycle Gangs | *J. Koornstra, B. Roorda en J.G. Brouwer*

De Stelling

- 83 De kool en de geit van de Staatscommissie parlementair stelsel | *J. Kiewiet*

Bij de bureu

- 94 Overwegingen over de grondwettelijkheid van de presidentsverkiezingen in Tunesië – wet en praktijk | *S.L.R. Verschuur*

Boeken

115

Roman Political Thought | *J. Giltaij*

inhoud

Tijdschrift voor Constitutioneel Recht



Colofon

www.tvcr.nl

Het Tijdschrift voor Constitutioneel Recht (TvCR) maakt onderdeel uit van de activiteiten van de Staatsrechtkring, de vereniging van staatsrechtbeoefenaars.

Disclaimer

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de door de Auteurswet 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd (waaronder begrepen het opslaan in een geautomatiseerd gegevensbestand) of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De bij toepassing van artikel 16B en 17 Auteurswet 1912 wettelijk verschuldigde vergoedingen wegens fotokopiëren, dienen te worden voldaan aan de Stichting Reprorecht, Postbus 882, 1180 AW te Amstelveen. Voor het overnemen van een gedeelte van deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken op grond van artikel 16 Auteurswet 1912 dient men zich tevoren tot de uitgever te wenden. Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur(s), redacteur(en) en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten of onvolkomenheden.

© WLP 2019 /
redactie TvCR 2019

Redactie

prof.mr. P.P.T. Bovend'Eert
mr. J.L.W. Broeksteeg
mr.dr. M.L. van Emmerik
prof.mr. H.G. Hoogers
mr. M.M. Julicher
prof.mr. R. de Lange
dr. G. Leenknecht
mr. J.W.C. van Rossem (redactiesecretaris)
mr. K.M. de Vries
mr. E.Y. van Vugt

De redactie verwelkomt graag bijdragen voor TvCR. U kunt uw bijdrage zenden aan de redactiesecretaris. Ook voor auteursrichtlijnen kunt u zich wenden tot hem (tvcr@staatsrechtkring.nl).

Verzending en abonnementen

TvCR verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan de leden van de Staatsrechtkring. Individuen kunnen zich voor €45,= per jaar aanmelden als lid van de Staatsrechtkring en ontvangen dan TvCR. Daarnaast is het voor instituten, ministeries, bibliotheken et cetera, mogelijk om een abonnement te nemen à €120,= per jaar. Voor het aanvragen of wijzigen van lidmaatschap of abonnement kunt u terecht op www.staatsrechtkring.nl.

Ontwerp

Deel2 Ontwerpers, Nijmegen

Opmaak

Ⓣen graphics

Uitgever

Wolf Legal Publishers, Tilburg

ISSN 1879-6664

Artikel

- 4 Regulering van microtargeting volgens de Staatscommissie parlementair stelsel: een verkenning | *L.S.A. Trapman*
- 20 Waterschapsverkiezingen nieuwe stijl: een succesverhaal? | *H.J.M. Havekes en I.D.M. Elfferich-Rodenburg*
- 42 Dirk Donker Curtius en de intellectuele voorgeschiedenis van het toetsingsverbod | *S.P. van Oort*

Wetgeving

- 60 Over het wetsvoorstel ‘Bestuurlijk verbod ondermijnende organisaties’: het verbieden van Outlaw Motorcycle Gangs | *J. Koornstra, B. Roorda en J.G. Brouwer*

De Stelling

- 83 De kool en de geit van de Staatscommissie parlementair stelsel | *J. Kiewiet*

Bij de bureu

- 94 Overwegingen over de grondwettelijkheid van de presidentsverkiezingen in Tunesië – wet en praktijk | *S.L.R. Verschuur*

Boeken

- 115 Roman Political Thought | *J. Giltaij*

inhoud